

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-14>

УДК 766.046.3:[097](477)

ID ORCID 0000-0002-9172-8923

Каменецька Ю.В.

Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

САКРАЛЬНА ТЕМАТИКА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЕКСЛІБРИСІ

Анотація. Релігійна тематика є частиною історії українського мистецтва вже майже ціле тисячоліття. Художники часто звертаються саме до сакральних символів, які супроводжують людство у повсякденному житті, адже вони допомагають людині, зміцнюючи її віру в Бога та свої сили. Кожна нація має декілька релігійних напрямків. Основними для сучасного українського суспільства є: християнство, іудаїзм та мусульманство. Християнство, яке вийшло з язичницьких традицій, налічує велику кількість релігійних сюжетів та символів, які є невід'ємною частиною мистецтва, архітектури та історії. Мусульманство та іудаїзм сповідають до 40% населення сучасної України. Подібно до того, як релігійна символіка застосовується в живописі та архітектурі, вона стосується й книжкового мистецтва.

Ключові слова: екслібрис, книжковий знак, сакральна тематика, релігія та мистецтво, символізм.

Kamenetska Yuliia

National Academy of Fine Arts and Architecture

SACRED SUBJECTS IN MODERN UKRAINIAN BOOKPLATE

Summary. Religious subjects are part of the history of Ukrainian art for almost a whole thousand years. Artists often turn to the sacred symbols that accompany mankind in everyday life, because they help a person by strengthening her faith in God and her strength. Each nation has several religious directions. The main ones for modern Ukrainian society are – Christianity, Judaism and Islam. Christianity, emanating from pagan traditions, has a large number of religious stories and symbols that are an integral part of art, architecture and history. It is during the times of paganism, until the moment of the baptism of Rus, there are well-known symbols and images of the gods that begin to revive in modern society. This is due to the desire of man to return to the traditions of his ancestors. Muslims and Judaism confess to 40% of the population of modern Ukraine, in particular the population of the now occupied Crimea – it is mostly Crimean Tatars, and a small percentage of descendants of indigenous Karaimes and Bulgarians. The religious traditions of the Tatars are closely linked to Islam. For many artists who were able to create in Crimea, the image of mosques is compulsory. Muslim symbols are in large numbers present in the outer decor of the Bakhchisaray palace and the Great Khan's mosque, and the largest Muslim temple Juma – Jami in the central region of Yevpatoria. Sacred theme in bookplates is one of the many genres that reveal the creativity that allowed artists to show how comprehensive is the theme of religion. In the conditions of a modern independent state, it is necessary to develop the spirituality more than ever, because the world events that shatter the positions of our country in the world have a very negative impact on society and church. Just as religious symbols are used in painting and architecture, it also applies to book art.

Keywords: ex libris, bookplate, sacred themes, religion and art, symbolism.

Постановка проблеми. Мистецтво формує цивілізацію, а відтворення конкретних образів визначає цілі та мораль суспільства. В царині книжкового знаку працювало і працює багато митців, які належали до абсолютно різних конфесій, проте їх усіх об'єднувало те, що вони прагнули підкреслити момент духовності свого народу. Як от в роботі одного з переможців виставки-конкурсу «Релігій багато-Бог один», українського художника О. Савіча. Його екслібрис – це поділене на сегменти коло, в кожній частині якого автор представляє релігії та вірування різних культур та епох. Подібно до Савіча, в екслібрисі іншого учасника Міжнародної виставки-конкурсу книжкового знаку, яка відбулася в Києві 1993 року, австрійського художника Б. Холемана, зображено п'ять символів, які взято з різних релігій. Метою цієї роботи було передати єдність та близькість релігійних традицій. Тут бачимо і знак «колеса фортуни»¹, який і донині використовують сучасні язичники, і зірку Давида, і християнський знак, і мусульманський напис арабською мовою (образна іконографічна традиція в мусульманстві відсутня, отже використовуються прикрашені золотом тексти) [2, с. 204; 9, с. 46].

Подібну ідею бачимо і в роботі фінського художника С. Ханнула, який зображає безліч символів, пов'язаних з світовими релігіями.

Сакральні символи є тією темою, яка ніколи не втратить своєї актуальності, адже вони завжди визначатимуть глибокі вірування людини та національні риси. Навіть у сучасному мистецтві художнього татування релігійна тематика є одною з найпопулярніших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У мистецтвознавстві нерідко зустрічаються статті та наукові праці, присвячені релігійній тематиці. Дуже багато загадок історії досі не розкрито саме через вмиле шифрування істинних фактів в образотворчому мистецтві. Один з мистецтвознавців, профілем якого є мистецтво екслібриса, президент українського екслібрис-клубу П.В. Нестеренко у передмові до каталогу виставки 1994 року «Релігій багато – Бог один», описує суть творення книжкових знаків саме в цій тематиці: «...пошуки феномену свідомості, вивчення людської природи, прагнення проникнути в ядро тієї чи іншої культури, бажання співставити звичай і традиції народів...» [7, с. 22–97].

¹ Колесо фортуни – динамічний символ, який характеризується постійним рухом, що змінює чорне на біле і навпаки.

У статті доктора філософських наук Ю.Л. Афанасьєва «Релігія та мистецтво: характер відносин і взаємодій» також висвітлюється аспект рефлексії на тему впливу релігії на мистецтво, їхню взаємодію, та момент виникнення бажання творити саме в цьому напрямку [1, с. 35–40]. Зокрема, в мистецтві книжкового знаку емоційний посыл є основним поштовхом для сприйняття роботи глядачем. Адже такий графічний твір не є монументальним, проте це не віднімає факту значущості мініатюрних творів для описання стану релігійної актуальності в суспільстві.

Відомий скульптор Ю.А. Макушин, у своїй статті «Релігія як джерело мистецтва» звертається до моменту художньої образності, що є інструментом переконання глядача. Основною думкою автора також є «значущість своєрідного взаємозв'язку між релігією і мистецтвом, який за певних історичних умов сприяв виникненню нового естетичного і художнього середовища завдяки творчості митців» [6, с. 133–143].

У різні періоди історії ставлення до релігії змінювалось, проте ця вагома частина формування соціуму ніколи не зникала зовсім. З літописів та старовинних фоліантів, можна зрозуміти, що віра у вищу силу завжди була, незалежно від того якою саме вона була. Містицизм вже давно присутній в життях людей.

За ініціативи поціновувачів мистецтва екслібриса на початку 90-х років ХХ ст. було започатковано виставки та конкурси, тематика яких була тісно пов'язана з релігією. У 1993 році в Києві видано Каталог першої міжнародної виставки «Жінка в екслібрисі» (в якому тема релігії тісно пов'язана з жіночим началом), а також в 1994 році Каталог міжнародного конкурсу книжкового знаку «Релігій багато – Бог один», в 1996 році в Івано-Франківську випущено Каталог міжнародної виставки-конкурсу графіки малих форм «Собор 1596-1996» [7; 8; 10]. Ці виставки об'єднують факт різноплановості бачення сакрального кожним з художників. Також очевидно, основний вплив на відображення релігійної теми зумовлено національними традиціями.

Невирішені частини загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Регіональні особливості мистецтва в сучасній Україні; Особливості творення книжкових знаків, які пов'язані з особистими релігійними вподобаннями та академічною школою, яка формує технічну базу митця; Релігійний символізм в українській графіці.

Мета. Мета даної статті полягає у висвітленні основних особливостей творення екслібриса, який став частиною так званого українського релігійного мистецтва.

Актуальність. Актуальність даної статті полягає в незмінній традиції українських митців – звертатися до сакральної тематики, яка визначає обличчя нації та її моральні устої, формує мистецькі канони використання образів та символів.

Виклад основного матеріалу. В українському мистецтві книжкової мініатюри здавна існує традиція використання відкритих або ж погаємих, зашифрованих символів у зображенні. Часто найбільшого резонансу набувають об'єкти мистецтва, які стосуються релігійної теми. В екслібрисі, основним завданням митця є не лише відтворення у маленькому форматі образу чи тематичних захоплень замовника, який може висловлювати побажання

щодо майбутньої роботи, іноді він звертається до художника з проханням відтворення його образу за авторським баченням. Художник, аналізуючи образ людини, вдається до жанру портрета. А от момент насичення роботи додатковими образами, символами чи супроводжувальним текстом – це інше питання. Серед українських митців екслібриса, які творили з огляду на релігійну тематику, варто згадати криворізького художника Бориса Куновського. В його роботі «Екслібрис Митрополита УПЦ Івана Павловського (1893-1936)» бачимо різноплановість у композиції твору, високу деталізацію та чіткість, підкреслення основних частин зображення (рис. 1). Зазначений екслібрис являє собою портрет особи, з тлом у вигляді силуету соборного комплексу Софії Київської. Також автор використовує текст, зазначаючи дати життя, служби та повне ім'я митрополита. Обрана особистість відома не лише через приналежність до духовного життя країни. У грудні 1930 року в Харкові відбувся надзвичайний Собор УАПЦ. На той час церква мала 300 парафій та десять єпископів. Саме той Собор і обрав митрополитом Харківським та всієї України Івана Павловського. До того ж, через активну просвітницьку та націоналістичну діяльність І.Д. Павловський став жертвою сталінських репресій, та був висланий з країни в невідомому напрямку, і його могилу досі не знайдено. Саме такі особистості, які присвятили своє життя Богові, їхні вчинки та принципи надихають не лише художників, але і все суспільство.



Рис. 1. Б. Куновський, ЕЛ Митрополита Івана Павловського, Х6, 2003 р.

Зауважимо, що екслібриси для постатей з духовенства створювалися не лише у пам'ять про осіб, які відійшли у вічність. Художник Володимир Порічанський створив серію екслібрисів, які були присвячені закладам та особистостям релігійного спрямування. В його роботі «Ex libris Митрополита Харківського та Богодухівського Владика Никодима» портретне зображення відсутнє, проте екслібрис насичено релігійними символами та знаками (рис. 2). Художник зобразив відкрите вікно, в якому проглядається собор та дерева, на підвіконні стоїть ваза з вербою, що символізує наближення весни та головного церковного свята Великодня,

книга на якій видно напис «200 років Харківській єпархії», тощо. У верхній частині твору художник використав популярний символ християнства – голуб, що є образом Святого духа, який пролітає повз вікно. Цей екслібрис викликає відчуття неймовірної легкості, сповнений блаженної тиші та піднесеного настрою. Дуже чітке зображення кожної деталі, засвідчує високу майстерність автора. В інших роботах він вмilo зображає музейний комплекс ім.

Г. Сковороди, Харківський університет, проте часто в його екслібрисах можна зустріти зображення Свято-Покровського чоловічого монастиря. Монастир, як і університет, художник пов'язує з цікавою для нього темою «Шляхами Г. Сковороди». Відомо, що на території Свято-Покровського монастиря Григорій Сковорода декілька місяців працював над своїми філософськими творами, і там же, у харківській духовній семінарії (до 2000-ліття якої В. Порічанський також створює екслібрис) він займався викладацькою діяльністю (рис. 3).



Рис. 3. В. Порічанський, ЕЛ Книгозбірня Харківської духовної семінарії (2000 років), ХЗ, 2000 р.



Рис. 2. Худ. В. Порічанський, Екслібрис Митрополита Владика Никодима, Туш-перо, 2001 р.

Окремої уваги заслуговують екслібриси, створені для бібліотек при храмах та духовних закладах. Наприклад, у 2002 році для наукової бібліотеки при Києво-Могилянській академії було проведено конкурс на кращий книжковий знак [4, с. 41]. Призові місця тоді отримали три українських графіки: Іван Крислач (Львів), Борис Романов (Северодонецьк) та Орест Криворучко (Чернівці). Майже кожна робота, виконана для цього конкурсу містила релігійні символи чи образи святих. Ця виставка яскраво підтвердила, що кожен український митець надихається чимось абсолютно унікальним, формує бачення образу через призму своїх відчуттів та сили віри.

Одним із сучасних художників екслібриса є В. Окрутний, який створив виразний та оригінальний екслібрис для «бібліотеки тернопільського Храму непорочного зачаття Пресвятої Богородиці» (рис. 4). Автор, відомий своєю любов'ю до експериментальних технік, поціновує не лише академічні види мистецтва, але й сучасні види графіки. Екслібрис створено в техніці комп'ютерної графіки (CAD) з подальшим методом металізованого друку. Це виглядає як рельєфний друк золотом фарбою, проте



Рис. 4. В. Окрутний, ЕЛ Бібліотеки храму Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці (Тернопіль), CADLJ 5L, Металізація, 2001 р.

поверхня за текстурою та ефектом нагадує фольгу. Робота виглядає лаконічно та являє собою зображення малого формату з високою деталізацією.

А от серед художників, які працюють у класичній та перевірненій довгим часом техніці офорту, варто виділити двох, чий екслібрис на сакральну тему також увійшли в історію графічного релігійного мистецтва. Одним з них є визнаний не лише в Україні, але й за кордоном майстер офорту – К. Калинович. Тонкість ліній та неймовірно дрібна деталізація викликають захоплення. В його роботі «ЕХ. L. Edeltraud Hinke», на якій зображено пейзаж з Церквою Св. Іллі XII ст. в Чернігові, варто підкреслити момент точності передачі перспективи та дрібність деталей на передньому плані. Робота настільки ювелірна, що її можна довго роздивлятись за допомогою збільшувального скла. Зображення самого архітектурного об'єкту, який за численних перебудов набув рис українського бароко є фотографічно точним, і відображає зовнішній вигляд церкви на період 1969-1982 років.

Одеський художник В. Парастюк, який також працює в техніці офорту, в екслібрисі для бібліотеки Ю. Веселова, створив цікаву низку образів. Серед них: постать Св. Ігоря (великого князя київського Ігоря Ольговича), образ палаючого храму, у нижній частині роботи, яка декоративно відокремлена від верхньої – сцена битви двох армій. Це є відсилкою до теми народного твору, пам'ятки літератури «Слово о полку Ігоревім» (давньорус. Слово о плъку Игоревѣ) (рис. 5). Техніка офорту дозволяє на маленькій площині твору показати дрібні деталі та відтворити ефект старовинних гравюр.

Рідко в екслібрисах сакральної тематики зустрічається використання кольору – зазвичай це роботи монохромні або ж чорно-білі. Можливо, це пов'язано з тим, як сильно художник фокусується саме на образі, а не на його прикрашанні. Іноді можна помітити легке використання золотої фарби, проте для мініатюрної графіки це не є практичним, адже книжковий знак, який використовують за призначенням піддається постійному механічному впливові.



Рис. 5. В. Парастюк, ЕЛ Юрія Веселова, СЗ, 2003 р.

Проте, є митці, для яких колір в екслібрисі – це інструмент для додаткового емоційного впливу, особливо, якщо це робота на релігійну тематику. Художник М. Бондаренко обирає червоний колір в поєднанні з основним – чорним. Психологічно червоний – це колір напруженості, драматичності, пристрасті або ж страху. В екслібрисі для О. Капітоненка, в якому автор зображає будівлю Церкви Успіння



Рис. 6. Худ. М. Бондаренко, кслібрис О. Капітоненка, ХЗ, 2001 р.

Пресвятої Богородиці (яка знаходилась в с. Успенка Буринського району Сумської обл.) він використовує кольоровий акцент для підсилення трагізму історичних подій. Червоним кольором він зобразив двох солдатів: у одного в руці бачимо зброю з радянської символікою, а в іншого – кувалду (рис. 6). Ці образи є посиланням на події кінця 1930-х років, коли храм було зруйновано за вказівками радянської влади, а її прихожани змушені були переходити в інших будівлях, задля підтримання віри у краще майбутнє, сподіваючись на Божу допомогу. Святитель Лука (Войно-Ясенецький) у своїй книзі «Наука та релігія» пише: «...справжній гуманізм знаходить своє втілення лише в християнстві», а це говорить про те, що сила віри митця формує в ньому кордони дозволеного [3, с. 67].

Часто в екслібрисах з релігійною тематикою можна зустріти саме сюжети трагічних історичних подій, які розповідають про знищення святих та страждання людей, причетних до життя церкви.

Не лише православна віра окреслюється в мініатюрній графіці, існує певна кількість робіт, в яких відтворені портрети особистостей з іншої гілки християнства – католицизму. Такий приклад бачимо в екслібрисі сімферопольського художника В. Липецького, в якому відтворено портрет предстоятеля української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького. Його діяльність на благо розвитку мистецтва, спонсорство будівництва храмів та мудрі настанови для народу зробили його видатною особою. В екслібрисі зображено не лише профільний портрет митрополита на тлі хреста, а також зазначено роки його життя (1865-1944).

Інша робота, присвячена представникові католицької церкви – це екслібрис В. Леоненка для Г. Стопківського. За бажанням замовника художник зобразив портрет покійного Папи римського Іоанна Павла II. Портрет священнослужителя із складеними у молитві руками автор композиційно розмістив центрально, для тла він використав символ – хрест, а решту простору заповнив мініатюрними видами Варшави. Цей екслібрис він виконав у звичній для нього техніці – ліногравюрі.

Цікаве бачення сакральної теми можна бачити і в роботі львівського графіка Ю. Коха. Його екслібрис «ЕЛ Зоряна Городинського» із зображенням католицького храму посів призове місце на виставці «Собор 1596-1996». Оригінальність цієї роботи полягає в композиційному вирішенні та стилізації форми самого храму. Автор обирає за основу форму видовженого догори трикутника, а хрест, який увінчує верхівку храму вписує в коло, по контуру якого розміщено текст. Художник працює у техніці офорту, комбінуючи її з акватинтою.

Важливим фактором для сучасного стану української церкви є довгоочікувана незалежність від російського патріархату. Окрім того, що традиції та істини української православної церкви безжально викидалися з історії, російська церква дуже вплинула на мистецтво, постраждали не лише іконописні традиції, але й традиції мистецтва книжкової мініатюри.

У книжкових знаках російських митців часто можна зустріти зображення державних символів, які наполегливо натякають на нерозривність віри й тих, хто вирішує долю усєї країни. Майстри українського екслібриса доволі чітко розмежовують тему політичного та релігійного з національ-

ним. В їхніх книжкових знаках, які несуть у собі релігійний підтекст, не зустрічаються елементи державного прапора, гербів чи політизації. Проте, національні ознаки у вигляді орнаментів чи особливостей стилізації образів людини в народному мистецтві присутні, і саме це дозволяє ідентифікувати мистецтво за національною належністю.

Сакральне мистецтво – це про релігію, її роль у житті кожної людини. Віра у Бога – це той фактор, який дозволяє людині відчувати себе захищено, знайти притулок від усіляких негараздів. Момент впливу політики на релігійний стан країни зараз, у XXI ст. став дуже гострим. Нарешті, у 2018 році на Всесвітньому соборі прийнялося рішення про відокремлення УПЦ від впливу Московського патріархату. Виникла єдина автокефальна українська православна церква, яка обрала собі за предстоятеля митрополита Переяславського та Білоцерковського – Єпіфанія. Ці події формують великі сподівання на те, що українська культура, та величезна її частина – мистецтво, отримають більш вільні умови для розквіту та закріплення народних традицій.

Загалом, вплив релігії на життя народу величезний. Рішення та події, які змінюють ставлення до церкви, мають по собі величезні емоційні наслідки. Часто саме релігійні події стають ключовим моментом у творчості митця, який орієнтується на сьогодення. Згадуючи історію формування

України, можна зазначити, як довго вона була під впливом тієї чи іншої країни, чужих традицій та як ширилися її території чужі релігії. Так чи інакше, це сформувало обличчя сучасної держави – полікультурної та багаторелігійної, а це в свою чергу вплинуло на мистецтво, спричинило актуальність в ньому певних символів та образів.

Висновки. Для історії українського екслібриса різноплановість напрямків у тематиці твору – це інструмент розвитку мистецтва. Сакральна тема в екслібрисі – один із багатьох жанрів, які дозволили розкрити творчий потенціал художників, показати, наскільки всеохоплюючою є тема релігії для різних верств населення України. В умовах сучасної незалежної держави розвивати тему духовності треба як ніколи, адже світові події, які розхитують позиції нашої країни у світі дуже негативно впливають на суспільство. Через поширення депресивних думок, падіння духу народу та забуття Бога руйнується державний устрій та процвітає анархія. Починати ширити істину можна з малого, то чому не почати з книжкового знаку... Екслібрис, як вікова традиція прикрашання та персоналії книги, увібрив у себе стільки елементів життя людини, скільки достатньо для формування портрета особистості. Релігійний мотив у графіці – це багатолітня традиція українського народу, яка не втрачає актуальності та цінності й сьогодні.

Список літератури:

1. Афанасьев Ю.Л. Релігія та мистецтво: характер відносин і взаємодій. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2015. № 10. С. 35–40.
2. Баешко Л.С. Энциклопедия символов. Москва, Смоленск : Справочное издание, 2007. 302 с.
3. Войно-Ясенецький В.Ф. Наука та релігія. Сімферополь : Доля, 2006. 160 с.
4. Книжковий знак наукової бібліотеки. Київ : КМ Академія, 2002. 84 с.
5. Кравченко В. Звільнення від "малоросійства". Київ : Фенікс, 2017. 289 с.
6. Макушин Ю.А. Релігія як джерело мистецтва. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. 2011. № 161. С. 133–143.
7. Міжнародний конкурс книжкового знаку "Релігій багато – Бог один". Київ : Соборна Україна, 1994. 144 с.
8. Перша міжнародна виставка Жінка в екслібрисі. Київ : Соборна Україна, 1993. 96 с.
9. Рошаль В.М. Енциклопедія символів. Тверь : Сова, 2005. 1007 с.
10. Собор 1956-1996 – Івано-Франківськ. Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківської української греко-католицької єпархії, 1996. 96 с.

References:

1. Afanasiev Y.L. (2015). Relihiia ta mystetstvo: kharakter vidnosyn i vzaïemodii [Religion and art: the nature of relationships and interactions]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*, no. 10, pp. 35–40.
1. Baeshko L.S. (2007). Entsyclopedia of symbols [Encyclopedia of symbols]. Moskva : Spravochnoe vydanye. (in Russian)
2. Voïno-Yasenetskyi V.F. (2006). Nauka ta relihiia [Science and Religion]. Simferopol : Dolia. (in Ukrainian)
3. Knyzhkovyi znak naukovoï biblioteki (2002). [Book mark Scientific Library]. Kyiv : KM Akademiia. (in Ukrainian)
4. Kravchenko V. (2017). Zvylnennia vid "malorosiïstva" [Exemption from "little russian"]. Kyiv : Feniks. (in Ukrainian)
12. Makushyn Y.A. (2011). Relihiia yak dzherelo mystetstva [Religion as a source of art]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*, no. 161, pp. 133–143.
1. Mizhnarodnyi konkurs knyzhkovoho znaku "Relihii bahato – Boh ody" (1994). [International Competition of book mark "Religions are many – God one"]. Kyiv : Soborna Ukraina. (in Ukrainian)
2. Persha mizhnarodna vystavka Zhinka v ekslibrysi (1993). [First International Competition of book mark "Woman in Exlibris"]. Kyiv : Soborna Ukraina. (in Ukrainian)
3. Roshal V.M. (2005). Entsyclopedia of symbols [Encyclopedia of symbols]. Tver : Sova. (in Ukrainian)
4. Sobor 1956-1996 (1996). [Convocation 1956-1996]. Ivano-Frankivsk : Redaktsiino-vydavnychiy viddil Ivano-Frankivskoi ukrainskoi hreko-katolytskoi yeparkhii. (in Ukrainian)

Список ілюстрацій

1. Б. Куновський, ЕЛ Митрополита Івана Павловського, Х6, 2003 р.
2. В. Порічанський, ЕЛ Владика Никодима, Х3, 2001 р.
3. В. Порічанський, ЕЛ Книгозбірня Харківської духовної семінарії (2000 років), Х3, 2000 р.
4. В. Окрутний, ЕЛ Бібліотеки храму Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці (Тернопіль), САД/LJ 5L, Металізація, 2001 р.
5. В. Парастюк, ЕЛ Юрія Веселова, С3, 2003 р.
6. М. Бондаренко, ЕЛ Олександра Капітоненка, Х3, Х2, 2001 р.